Dana DINU, Universitatea din Craiova

ASPECTE ALE CREAȚIEI LEXICALE ÎN LATINĂ

Dintre toate compartimentele limbii, lexicul reflectă cel mai prompt dinamica societății. Studiul istoric al vocabularului pune în evidență influența directă pe care o are asupra lui evoluția culturii materiale şi spirituale, sub diverse aspecte: al capacității de a-şi amplifica inventarul de unități prin generare interioară, al penetrabilității din partea limbilor cu care vine în contact şi al calității împrumuturilor, al structurării semantice sau al sistematizării morfologice. Vocabularul este compartimentul limbii cel mai sensibil şi cel mai deschis spre fenomenele extralingvistice şi de aceea se spune că este cel mai mobil, dar mobilitatea lui trebuie înțeleasă relativ, pentru că este vizibilă o diferență de reactivitate a componentelor sale. Există nucleul „dur", numit fondul principal lexical, foarte stabil şi de aceea mult mai greu penetrabil decât masa vocabularului, care reprezintă într-adevăr partea cu cea mai mare mobilitate prin deschiderea către împrumuturi şi înnoiri.

1.0. Latina nu face excepție de la aceste tendințe cu caracter general. Stratificarea cronologică a vocabularului îi dezvăluie, pe de o parte, caracterul stabil, conservator, fidel în spirit şi formă vechiului fond originar indo-european, şi, pe de altă parte, caracterul deschis, compozit, capabil să aglutineze, să metamorfozeze sau să asimileze elemente alogene. J. Marouzeau observă că materialul lexical al latinei „acumulat în cursul unei lungi istorii, nu a îmbătrânit", pentru că „inovațiile succesive" nu l-au substituit, ci i-au oferit „un supliment de resurse" [1]. Sinonimia şi supletismul sunt modalități importante de sporire a resurselor semantice ale vocabularului latin şi de aici decurge dificultatea, inerentă, a definirii sensului cuvintelor în dicționar, dacă se doreşte reprezentarea lor ca unități de expresie cărora le corespunde o unitate de concept [2]. Adesea, dicționarele arată că un cuvânt latin acumulează accepții atât de diverse, încât sensurile unuia şi aceluiaşi cuvânt ajung chiar să se opună în diverse contexte, definiția inițială suferind numeroase extinderi, multiplicări, restrângeri, corecții sau particularizări care atomizează sensul. Un rol important în această situație îl au scriitorii, care mențin în stare activă cuvinte ori activează latențe semantice, din considerente stilistice şi în mod deosebit din nevoia de expresivitate.

2.0. Sporirea numărului unităților lexicale prin mijloacele interne a fost un proces în continuă creştere atât în latina populară, cât şi în latina cultă. Latina cultă s-a aflat într-o situație specială în perioada de emergență a literaturii – înțelegând prin literatură atât textele propriu-zis literare cât şi textele neliterare, precum cele filosofice sau retorice -, când scriitorii acuzau indigența graiului străbun. Ei s-au străduit să facă față presiunii, dar şi tentației, de a împrumuta masiv din greacă termenii atât de necesari pentru a exprima activitățile intelectuale, care începuseră să ocupe un loc din ce în ce mai important în viața romanilor. Astfel, prin contribuția celor mai valoroşi autori, au fost puse în acțiune resursele interne ale latinei, reuşindu-se păstrarea autenticității şi în acelaşi timp înnoirea, cu evitarea dependenței totale de limba greacă - un risc real, dacă nu ar fi intrat în acțiune forțele centripete ale naționalismului roman.

3.0. Studiul lexicului latin îşi are rădăcinile în antichitate, dar constituirea disciplinei specifice este de dată mult mai recentă. O contribuție notabilă i se datorează É. Benveniste, unul dintre cei mai influenți şi mai inovatori lingviști în cercetarea vocabularului limbilor vechi, care a scris o serie de lucrări fundamentale ce au reprezentat o placă turnantă în metodologia de cercetare atât în domeniul vocabularului limbilor vechi, cât şi în cel al lingvisticii generale. El a combinat metoda structurală cu un interes mai mare pentru valoarea semantică a cuvântului construit şi a constituenților lui. Studiile sale *Origines et la formation des noms en indo-européen*, din 1935, *şi Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, din 1948, urmate de *Vocabularul instituțiilor indo-europene*, în 1969, încearcă să ajungă la rezultate privind stadiul pre-istoric al limbilor indo-europene pornind de la datele oferite de limbile atestate, dând astfel un impuls favorabil şi promovând o nouă optică asupra cercetărilor, din care au avut de câştigat şi cercetările privitoare la lexicul latin. Concluziile la care a ajuns É. Benveniste sunt consecința unei abordări metodologice

BDD-A3380 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:47 UTC)

structuraliste mai flexibile decât cele din perioada inițială a structuralismului, prin orientarea interesului către analiza atât a funcțiilor, cât şi a sensurilor sufixelor din sistemul derivațional al limbilor indo-europene. Astfel, el demonstrează convingător ca un cuvânt este o structură care se supune unor reguli bine definite de funcția fiecărei componente. Din acel moment, interesul lingviştilor se va muta „de pe derivat pe sufix, de pe semnificatul global al derivatului pe semnificatul sintactic şi, în cele din urmă, semantic al elementului de derivare", după cum subliniază Chantal Kircher-Durand, citându-l pe Guy Serbat. [3]. Acest tip de analiză a lexicului din perspectiva derivării cu sufixe îi pune într-o lumină mai clară structurarea morfologică şi semantică. Există şi alte contribuții teoretice inovatoare în domeniul lexicologiei pe care le-a fructificat lingvistica latină, între care trebuie amintită semantica structurală a lui Eugeniu Coseriu.

Beneficiilor conceptuale şi metodologice ale lingvisticii moderne li se adaugă baze de date amplificate de tehnologiile informatice moderne aplicate în laboratoarele de analiză lingvistică, care permit lematizarea aproape exhaustivă a cuvintelor din textele latine. În acest fel, devine posibilă o abordare mai comprehensivă a succesiunii palierelor sincronice, datorită căreia se poate pune în evidență cu mai multă acuratețe traseul diacronic al categoriilor derivaționale active în latină în anumite perioade.

4.0. Cuvântul este considerat o „noțiune complexă şi ambiguă", pentru că, în ciuda multitudinii definițiilor propuse, „dintr-o slăbiciune euristică şi metodologică" [4], este lipsit criterii operaționale de definire. Pierre Swiggers exclude eficacitatea definirii semantice a cuvântului şi se îndreaptă spre morfologie şi sintaxă, care oferă teoria morfemului, înțeles ca „unitate care nu este niciodată mai mare decât cuvântul, cu alte cuvinte, orice cuvânt este egal cu un morfem sau cu un ansamblu de morfeme" [5]. Prin urmare, cuvântul poate fi definit prin „capacitatea sa de a integra morfeme", de ex.:

> „*iūdicāmus* integrează morfemele *iū-dic-ā-mus*…, dar niciunul dintre aceste morfeme nu poate lua locul ansamblului" şi nici nu poate „integra la rândul lui alte morfeme" [6].

Cuvântul poate fi definit ca „o entitate (de integrare morfematică) care integrează, în ea însăşi, o funcție sintactică completă", prin care Pierre Swiggers înțelege: „1. faptul de a fi verb sau predicat al unei fraze; 2. posibilitatea de a fi subiect sau obiect al unui verb; 3. posibilitatea de a aduce o precizare, completă în ea însăşi, asupra conținutului actanțial" [7].

4.1. Eugeniu Coseriu acceptă definiția «a minimum free form» propusă de L. Bloomfield şi consideră că „noțiunea de cuvânt" este „intuitiv stabilită", pentru că „dificultățile empirice foarte felurite referitoare la delimitarea cuvintelor nu privesc, de fapt, decât «cuvintele gramaticale» şi nu «cuvintele lexicale»". De aceea, „în locul definițiilor moderne ale cuvintelor" preferă „totuşi definiția numelui formulată de Aristotel", definiție pe care o consideră

> „aplicabilă cuvântului în general şi care se bazează pe criteriul indivizibilității cuvântului ca semn care presupune un semnificant şi un semnificat: „numele este o glăsuire semnificativă pe bază de convenție, în care nicio parte izolată nu este semnificativă, căci în *Kalippos*, *hippos* nu semnifică nimic prin el însuşi, ca în expresia *kalós híppos* «cal frumos»" [8].

4.2. Spre o definire asemănătoare se îndreaptă şi Michèle Fruyt când spune:

> „Cuvântul este ceea ce subiectul vorbitor *crede* (subl. mea) că este cuvântul, ceea ce el percepe ca o unitate minimală pertinentă, adică o *unitate cognitivă* (subl. mea), în opoziție cu unitățile funcționale ale lingviştilor. Percepția pe care o are locutorul despre unitățile minimale pertinente se bazează pe asociațiile pe care este capabil să le facă cu ceea ce a memorat din restul lexicului, trecând de la asociabilitate la identitate, două elemente asociabile fiind asimilate unul altuia: dacă x este asociabil cu y, atunci x este y" [9].

4.3. André Martinet numeşte cuvântul „o sintagmă autonomă formată din moneme neseparabile" [10]. Prin monem înțelege ceea ce alți lingvişti numesc morfem. Totuşi, A. Martinet face distincție între moneme, pe care le numeşte lexeme care „îşi au locul în dicționar şi nu în gramatică", şi morfeme, care sunt cele care „apar în gramatică".

BDD-A3380 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:47 UTC)

4.4. Cuvântul este unitatea morfosintactică constitutivă unei sintagme, la rândul ei constituită din morfeme solidare [11]. Solidaritatea constă în ordinea fixă a constituenților, care nu pot fi separați, şi a căror comutare se face în bloc.

Caracterul unitar al cuvântului în planul semnificantului se referă la componenta fonică stabilă în mod obligatoriu şi prezentă în toate formele lui flexionare. Ca semn lingvistic autonom şi unitar, cu alte cuvinte, ca asociere între un semnificat şi un semnificant, cuvântul poate fi analizat sau nu în unități inferioare, numite morfeme, care reprezintă, la rândul lor, asocierea unei componente sonore cu o semnificație. Prin urmare, unele cuvinte sunt neanalizabile sau nedecompozabile, pentru că sunt monomorfematice, precum *sed*, *cras* **Error! Bookmark not defined.**, *me*, *ad*, *sal*, şi de aceea se numesc simple, iar altele sunt analizabile, pentru că sunt compuse din două sau mai multe morfeme, şi se numesc construite (derivate sau compuse). Identificarea şi analiza morfemelor, prin operația de segmentare, este posibilă datorită relațiilor paradigmatice contrastante pe care le angajează cuvintele.

5.0. Un aspect teoretic important în creația lexicală latină este cel privitor la baza de derivare. În lucrările de specialitate s-au încetățenit denumirile bazelor ca „desubstantivale", „deadjectivale", „deverbale", fapt asupra căruia Guy Serbat revine cu insistență în lucrările sale, pentru că îl socoteşte neconform cu realitatea lingvistică corespunzătoare epocii în care au fost create cuvintele şi propune denumirea acestora ca baze „prenominale", „preadjectivale" şi „preverbale", dat fiind că ele aparțin unui nivel noțional anterior demarcării în părți de vorbire [12]. Păstrarea vechii denominări reprezintă doar efectul inerției şi nu are corespondent în realitate, în opinia lingvistului. Baza scapă constrângerilor categoriale, fiind doar purtătoare de sens. Raporturile interne dintre constituenții derivatului sunt „pur semantice".

6.0. Dintre procedeele de îmbogățire a vocabularului, latina manifestă preferință pentru derivarea sufixală. Aceasta reprezintă principalul instrument al creației lexicale latineşti.

Sufixul este un indicator al clasei sintactice a derivatului, de pildă, sufixul *-tor* ataşat radicalelor verbale **ora-** sau **ag-** creează substantivele **orātor** şi **āctor,** iar sufixul ***-bulum*** este ataşat de regulă unui radical verbal. Dar, într-un derivat precum *turibulum***Error! Bookmark not defined.** „cățui, cădelniță", este ataşat bazei nominale **turi-** (de la *tūs* „tămâie") şi creează aşa numitele substantive mediative, termen aparținând lui Guy Serbat [13], sau care denumesc instrumente, atât în sens concret cât şi în sens general. Sufixele fac parte din paradigmele nepredictibile, spre deosebire de sufixele flexionale, care fac parte din paradigme predictibile. Aşa cum am văzut, cu sufixul **-tor** se pot crea **orātor** şi **āctor,** pe radicalele **orā-** şi **ag-**, dar cu sufixul **-men** se poate crea numai pe radicalul **ag-: agmen,** dar nu şi pe **orā-: *oramen.**

6.1. Lexicologia latină operează cu o terminologie complexă şi nuanțată. Astfel, derivatele cu sufix sunt numite sinteme cu sufix de către Christian Touratier, care adoptă definiția lui Michèle Fruyt în ceea ce le priveşte:

> „cele care adaugă unui lexem de pornire (numit bază de derivare) un morfem legat (numit sufix), care ajung la un nou lexem , lexem de sosire (numit derivat) [14].

El atrage atenția asupra faptului că sintemul este analizabil în două sau mai multe unități semnificative minimale care se comportă ca un singur morfem şi nu trebuie confundat cu

> „morfemul al cărui semnificat este formal segmentabil, dar ale cărui segmente nu pot fi creditate cu un sens precis şi, deci, nu corespund unor unități semnificative diferite" [15].

6.2. Exemplul pe care îl dă Christian Touratier pentru a **Error! Bookmark not defined.** demonstra această afirmație este cuvântul *hūmānus*, care duce cu gândul la derivarea din *hum*(*us*) cu sufixul **-ān(us)** şi, la nivel diacronic, este probabil că aşa s-au petrecut lucrurile. Sufixul **-ān(us)** formează în latina clasică adjective de la o bază toponimică, indicând proveniența, cf. **Romānus, Africānus**, ca şi **oppidānus,** dar **hūmānus**

> „este absolut imposibil să fie segmentat în **hūm-* şi *-ānus*" pentru că *hŭm*(*us*) are *-ŭ-*. Deci, la nivel sincronic, *hūmānus* nu poate fi considerat sintem, ci unitate semnificativă minimală [16].

BDD-A3380 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:47 UTC)

În cazuri ca acesta, unii lingvişti (M. Fruyt) vorbesc despre „motivare internă" sau de „semi-motivare" a lexemelor în cadrul cărora este motivat doar un element, celălalt definindu-se negativ, alţii însă (Christian Touratier) apreciază că asemenea cuvinte sunt nedecompozabile la nivel morfematic, deci reprezintă un singur morfem lexical.

6.3. Sufixele de derivare pot fi dificil de delimitat, deoarece se prezintă sub diferite variante sau alomorfe. Explicaţia acestei multitudini de variante ale sufixelor se află într-un fapt de natură fonetică, dar şi într-unul de natură psihologică, şi anume evitarea succesiunii a două consoane, care s-ar ivi la întâlnirea finalei bazei de derivare cu iniţiala sufixului. De aceea, se vorbeşte despre opacitatea unor forme derivate care „trădează prioritatea semantică a derivatului asupra constituenţilor" [17]. Analiza unor forme derivate evidenţiază faptul că „subiectul vorbitor situează frontiera morfemului într-un loc diferit de cel impus de istoria limbii", după părerea lui M. Lavency, care o citează pe M. Fruyt [18]. Astfel, **Septentriōnālis, Error! Bookmark not defined.** derivat din *Septentriōn-*, a fost analizat ca *Septentri-ōnālis*, după cum rezultă din derivatul **Meridiōnālis** construit de la baza *meridiēs* plus sufixul **-ōnālis;** sau **fānāticus,** derivat de la *fānum*, care este derivat cu sufixul **-āticus** obţinut prin falsă analiză după modelul **siluāticus** creat pe baza *silua* [19]. Formaţiile **orātor, actor** sunt deverbale cu sufixul de agent **–tor**, care indică persoana care face acţiunea exprimată de bază. În cazul derivatelor **gladiātor** „gladiator", **uiātor** „călător", **funditor** „prăştiaş", **holitor** „grădinar", bazele de derivare sunt nominale şi au ataşate alomorfele **-ātor** şi **-itor**. Derivarea denominală cu acest sufix demonstrează că, în cadrul derivatului, se petrece un transfer semantic dinspre radical spre sufix care preia semnificatul „prevăzut cu activitate" (doué d'activité) [20].

6.4. Un alt aspect al creaţiei lexicale latine este cel al convergenţei sufixale constatate, de exemplu, în cazul adjectivelor derivate cu sufixul **-ānus,** de tipul **Romānus,** cu semantismul „originar din", şi al celor derivate cu sufixul **–ensis** care înseamnă „locuitor al", tipul **Atheniensis,** a căror opoziţie poate fi neutralizată de preferinţa vorbitorilor de a utiliza unul singur pentru a exprima ambele sensuri.

7.0. Pe de altă parte, identificarea acelor „monştri lexicali", de tipul **turibulum** – despre care vorbeşte Manu Leumann şi, pe urmele lui, Guy Serbat – face necesare corectarea şi revizuirea unor concepţii mai vechi cu privire la regulile care guvernează selecţia sufixelor de către locutori. Cercetările ultimelor decenii asupra creaţiei lexicale latine prin derivarea cu sufixe sunt mai realiste, mai flexibile, mai puţin dogmatice şi, astfel, mai dispuse să vadă tendinţe decât să formuleze legi, după cum apreciază C. Kircher-Durand în lucrarea citată. Studiile recente privitoare la derivarea sufixală acordă mai multă atenţie decât cele din trecut aspectelor stilistice care determină selecţia sufixelor, cum sunt cele care caracterizează registrele specifice domeniilor agricol, juridic sau literar. În analiza semantică a derivatului este luată în calcul şi componenta subiectivă care orientează selectarea unui anumit sufix, cum se întâmplă în cazul diminutivelor.

NOTE

[1] J. Marouzeau, *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*, Paris: Librairie C. Klincksieck, p. 57.
[2] *Ibidem*.
]3] Chantal Kircher-Durand, *Grammaire fondamentale du latin*, Tome X, *La création lexicale. La formation des noms par dérivation suffixale*, Louvain, Peeters, p. 9.
[4] Pierre Swiggers (1987) « Le mot: unité d'intégration », în *Études de linguistique générale et de linguistique latine offertes en hommage à Guy Serbat*, textes réunis par Sylvie Mellet, Paris, p. 57.
[5] *Ibidem*.
[6] *Ibidem*, p. 61-62.
[7] *Ibidem*.
[8] Eugeniu Coseriu, „Pentru o semantică diacronică structurală", în *Antologie de semantică*, traducere românească de Elena Slave, 1976, p. 248.
[9] Michèle Fruyt, « Réflexions sur la notion de mot en latin: les verbes du type *calefacio* », în *De lingua Latina novae quaestiones*, Actes du Xe Colloque International de Linguistique Latine, 19-23 avril 1999, édités par Claude Moussy, Paris-Sèvres, Peeters, p. 93.
[10] André Martinet, *Elemente de lingvistică generală*, traducere şi adaptare la limba română de Paul Miclău, Bucureşti: Editura Ştiinţifică, 1970, p. 152.

BDD-A3380 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:47 UTC)

[11] Marius Lavency (1997), *VSVS. Grammaire latine. Description du latin classique en vue de la lecture des auteurs*. Deuxième édition, Louvain-la Neuve, Peeters, p. 12.
[12] Guy Serbat, « La dérivation nominale », în *Linguistique latine et linguistique générale*, p. 63-72
[13] Guy Serbat, « *Turibulum* – esquisse d'une théorie sur le signifié des suffixes de dérivation », în *Opera disiecta. Travaux de linguistique générale, de langue et littérature latines*, Louvain- Paris, Éditions Peeters, 2001, p. 465-478.
[14] Christian Touratier, *Syntaxe latine*, Lovain-la- Neuve, Peeters, 1994, p. 312.
[15] *Ibidem*, p. 310.
[16] *Ibidem*, p. 311
[17] Marius Lavency, *op. cit*., p. 17.
[18] *Ibidem*.
[19] *Ibidem*.
[20] Guy Serbat, « Les dérivés nondéverbaux en *–tor (-trix)* », în *Opera disiecta*, p. 534.

BIBLIOGRAFIE

Coseriu, Eugeniu (1976). „Pentru o semantică diacronică structurală", în *Antologie de semantică*, traducere românească de Elena Slave. Bucureşti: Tipografia Universităţii Bucureşti, p. 242-324.
Fruyt, Michèle (2001). « Réflexions sur la notion de mot en latin: les verbes du type *calefacio* », în *De lingua Latina novae quaestiones*, Actes du Xe Colloque International de Linguistique Latine, 19-23 avril 1999, édités par Claude Moussy, Paris-Sèvres : Peeters, p. 81-94.
Kircher-Durand, Chantal (textes rassemblés et édités par) (2002). *Grammaire fondamentale du latin*, Tome IX, *La création lexicale: La formation des noms par dérivation suffixale*, Louvain : Peeters.
Lavency, Marius (1997). *VSVS. Grammaire latine. Description du latin classique en vue de la lecture des auteurs*. Deuxième édition, Louvain-la Neuve : Peeters.
Marouzeau, J. (1949). *Quelques aspects de la formation du latin littéraire*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
Martinet, André (1970). *Elemente de lingvistică generală*, traducere şi adaptare la limba română de Paul Miclău, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.
Meillet, A. (1928). *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Paris : Librairie Hachette.
Serbat, Guy (1988). « La dérivation nominale », en *Linguistique latine et linguistique générale*. Louvain-la Neuve : Peeters, p. 63-72.
Serbat, Guy (2001). « *Turibulum* – esquisse d'une théorie sur le signifié des suffixes de dérivation », în *Opera disiecta. Travaux de linguistique générale, de langue et littérature latines*, Louvain- Paris, Éditions Peeters, p. 465-478.
Serbat, Guy (2001). « Les dérivés nondéverbaux en *–tor* (*-trix*) », în *Opera disiecta*, *Travaux de linguistique générale, de langue et littérature latines*, Louvain-Paris, Éditions Peeters, p. 499-534.
Swiggers, Pierre (1987). « Le mot: unité d'intégration », în *Études de linguistique générale et de linguistique latine offertes en hommage à Guy Serbat*, textes réunis par Sylvie Mellet, Paris : Peeters, p. 57-66.
Touratier, Christian (1994). *Syntaxe latine*. Louvain-la-Neuve : Peeters.

ABSTRACT

This article intends to take a closer look at some aspects of Latin lexicology and lexical creation in Latin. The increase of the number of lexical unities through internal resources constituted a permanent process in Vulgar Latin, as well as in Classical Latin. The study of the Latin vocabulary was and still is one of the most interesting fields of Latin linguistics and has generated a formidable scientific literature. Nevertheless, the discipline of Latin lexicology as such is of relatively recent date, following its inclusion in the scientific framework of the structural linguistics in the first three decades of the twentieth century. One of the most important contributions to the innovation of the study of the vocabulary of the ancient languages is that of É. Benveniste, who produced some fundamental writings later to become milestones in this branch of investigation. He shows an increased interest for the comprehension and analysis of the functions and meanings of suffixes belonging to the derivational system of Indo-European languages. He also convincingly succeeds in proving that the word is a structure submitted to a set of rules governed by the function of each of its components. Subsequently the linguists' focus will shift "from derivative to suffix, from the general meaning of the derivative to the syntactic meaning and finally, to the semantic one of the derivative element", as the French linguist Guy Serbat observes. New perspectives are opened by the structural semantics elaborated by Eugeniu Coseriu who, starting from the meaning of the lexemes reveals the semantic structure of the vocabulary of one particular language. For the most part, in more recent decennia these modern theoretical and methodological reference points have successfully redirected the research towards the Latin lexicon.

BDD-A3380 © 2009 Editura Europlus
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:57:47 UTC)